

Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları. Bâbîâlî ve Hıdiv İsmail*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, 186 s. (Dizin var).

XIX. yüzyıl Osmanlı siyasi tarihinin önemli gelişmelerinden biri olan Mehmet Ali Paşa isyanı ve bunun bir sonucu olarak 1841 yılında verilen İmtiyaz Fermanı ile Mısır'da oluşturulan yeni idari yapı, döneminde sebep olduğu etki derecesinde henüz incelenmiş değildir. Bu bakımdan Dr. Hayrettin Pınar tarafından kaleme alınmış ve bu tanıtımın konusu olan kitap, söz konusu eksikliği tespit ederek, gidermeye çalışması bakımından dikkate şayandır. Yazarın, Bâbîâlî-Mısır ilişkilerini ele aldığı kitapta incelediği dönemin en önemli siyasi figürü olan Âlî Paşa üzerine

doktora tezi* hazırlamış olduğu, döneme hâkimiyetini göstermesi bakımından ifade edilmelidir.

Giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşan kitap Said Paşa'dan sonra, Ocak 1863'te Mısır Valiliğine atanan İsmail Paşa'nın merkezî devletin özellikle idari ve ekonomik kontrolünü zayıflatarak, siyasi açıdan daha bağımsız bir Mısır elde etmeye yönelik faaliyetleri ve Bâbîâlî'nin karşı hamlelerini incelemektedir. Yazar, kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Londra'da The National Archives'tan önemli ölçüde yararlandığı gibi dönemin gazeteleri ve konu hakkında mevcut yerli ve yabancı literatürden de istifade etmiştir. Esasında kitabın kurgusunun, İngiliz diplomatik yazışmalarına göre yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu yaklaşım yansımaları, olaylara daha çok İngiliz Dışişleri merkezli bakış açısı şeklinde olmuştur.

Yazar kitabın başından itibaren, ısrarla, İsmail Paşa'nın tam bağımsız Mısır'ın hedefi ve bu konudaki kararlılığına vurgu yapmaktadır (s. 10). Bağımsız ve *Avrupalı* bir ülke meydana getirmek için de özellikle eğitim, adalet ve orduda reformlar yapmıştır. Yazar İsmail Paşa'nın

* Hayrettin Pınar, *Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

reform programını “ayrıştırıcı” yani dönemin, “nispeten seküler ve bütünleştirici Osmanlılık projesine rakip” olarak tanımlamaktadır. Çalışmada İsmail Paşa’nın Mısır’ı, merkezin kontrol alanı dışına çekmeye yönelik çalışmaları ile bağımsız bir Mısır elde etmek istemesi birbirine müteradif iki amaç olarak kullanılmıştır. Bu tavır ise karşısında “Tanzimat Dönemi ile birlikte yeni bir idare felsefesine sahip olan Babîâli bürokratlarının merkeziyetçi reflekslerini” bulmuştur (s. 12). İsmail Paşa’nın valiliği sırasında yaşanan önemli gelişmelerden birisi de 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılmasıdır. Süveyş’in açılması Osmanlı Hükümeti’yle Mısır Valisi arasında ciddi bir krize yol açar. Kitapta, Kanalin inşaatının tamamlanarak, resmen açılması sürecinde İngiltere ve Fransa’nın İsmail Paşa yanlısı bir siyaset takip ettiklerine dikkat çekilmiştir. Mevcut “tek sesli” ittifak karşısında Babîâli güçlü bir direniş sergileyerek, İngiltere’yi bu ittifaktan koparmayı başarmış ve “Osmanlı bütünlüğünden yana olan konvansiyonel siyasetine” döndürebilmiştir. Yazar bu başarıyı Osmanlı diplomasisinin XIX. yüzyılda hâlâ siyasete yön verebilme kapasitesine sahip olmasının açık bir ispatı olarak

değerlendirmiştir. Bu noktada yaptığı bir tespit aslında kitabın konu edindiği tarih aralığının da neden 1871’de kesildiğini açıklığa kavuşturmuştur. Buna göre, Bâbîâli’yi kontrol ettiği 1860’lı yıllarda Âlî Paşa, Hıdiv İsmail’i yakından takip ederek, Mısır’ın Osmanlı Devleti’nden koparılmasına yönelik her türlü hareketini önlemeye çalışmıştır. Âlî Paşa’nın 1871’de ölümüyle Tanzimat dönemi sona erdiği gibi kendisinden sonraki yöneticiler İsmail Paşa’nın arzuları karşısında aynı direnci gösterememişlerdir (s. 13). Burada Tanzimat döneminin sınırları konusundaki tartışmayı bir kenara bırakarak** meseleye konu bütünlüğü bakımından değerlendirmek daha uygundur. Bu açıdan çalışmada İngiltere ve Fransa’nın baskısı üzerine 1879’da azledilmesine kadar olan sürecin tamamı ele alınmış olsaydı İsmail Paşa’nın bağımsız Mısır projesinin ve özellikle uluslararası güçlerin buna zamanla büyük değişiklikler gösteren yaklaşımlarının

** Bu konuda bkz. Coşkun Çakır, “Türk Aydınının Tanzimat’la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1 (İstanbul 2004), 9-10.

tam manasıyla anlaşılması adına daha faydalı bir tutum olurdu. Nitekim İsmail Paşa'nın azlinden kısa bir süre sonra İngiltere tarafından işgal edilmesiyle Mısır'da Osmanlı Devleti hâkimiyeti açısından yeni bir döneme girilmiştir***.

Kitabın birinci bölümü *Mısır Yalnızca Mısırlıların Değildir* başlığını taşımaktadır (s. 15-40). Mısır'ın bağımsızlığı için Mehmed Ali Paşa'dan sonra, en tutkulu figür olan İsmail Paşa, bağımsızlık yolunda önemli bir aşama olarak gördüğü Süveyş Kanalı'nın açılması konusunda esasında dedesinin çizgisini terk etmiştir. Süveyş Kanalı'nın açılmasının Avrupa müdahalesine davetiye çıkararak, Mısır'ın geleceğini ve bağımsızlığını daima ipotek altına alacağını düşünen Mehmed Ali Paşa, bu yönde getirilen projeleri "ustalıkla" reddetmişti (s. 16). Halefi Said Paşa döneminde verilmiş bir imtiyaz ile inşasına başlanan Süveyş Kanalı'nın açılması İsmail Paşa'nın valiliğinin en önemli gündem maddesi olmuştur. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston, vali atandıktan sonra, Mısır'daki

İngiliz konsoloslu Colquhoun aracılığı ile İsmail Paşa'ya gönderdiği mektupta Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti aleyhinde bir davranışa girmemesi yönünde uyarıda bulunur. Diğer taraftan İngiliz konsoloslu, Sultan Abdülaziz'in 1863'te Mısır'a yaptığı seyahatin, bölgenin bir Osmanlı toprağı olduğunun altını çizmesi bakımından İsmail Paşa'nın sahip olduğu prestij ve etkiyi zayıflatmaya yönelik olduğu düşüncesinin Mısırlı bürokratlar arasında hâkim görüş olduğunu ileri sürmüştür. İsmail Paşa, göreve geldikten sonra, İngilizlerin ve Sultan'ın bu tür uyarılarını dikkate almayarak, bağımsız bir Mısır için vazgeçilmez kabul ettiği ordu ve donanmanın güçlendirilmesine odaklanmıştır (s. 18-19).

Yazar bu kısımda İsmail Paşa'nın askeri ve eğitim sahalarında gerçekleştirdiği reformların yeni bir millet inşasındaki yerine vurgu yapmıştır. Dikkat çekici örneklerden birisi de başlatılan birçok kazı çalışmasıyla, bağımsız bir Mısır hedefinde arkeolojinin de kullanılmış olmasıdır (s. 24-25). İsmail Paşa'nın bu dönemde yaptığı polis teşkilatı, ticaret, donanma, eğitim vb. her türlü yenilik ve yatırım, yazar tarafından sıkça "bağımsız bir ülke" hayaline giden yolda atılan adımlar vurgusuyla

*** Bu konunun etraflıca ele alındığı bir çalışma olarak bkz. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İstanbul 2010.

lanse edilmiştir. Bu süreçte Mısır'ı en çok destekleyen iki ülkenin Fransa ve İtalya olduğuna dikkat çekilmiştir (s. 25-27).

1869 yılında Avrupa'ya iki zırhlı gemi sipariş edilmesi Bâbîâlî'nin tahammüllerinin son noktası olmuş, Süveyş Kanalı kaynaklı krizi doruk noktasına çıkarmıştır. Osmanlı hükümeti burada, gemilerin satın alınması için izin alınmamasını, 1841 İmtiyaz Fermanı'nın hiçe sayılması şeklinde değerlendirmişti (s. 20). Çalışmanın ileriki safhalarında görüleceği üzere Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki ilişkilerin *hukukî* boyutu ve sınırları, 1841 ve daha sonra verilen imtiyaz fermanlarıyla belirlenmiştir. Dolayısıyla taraflar arasındaki ilişkilerde, özellikle Bâbîâlî bu fermanların içeriğine ve bağlayıcılığına daima vurgu yapacaktır. Bununla birlikte, İsmail Paşa da Mısır'da sahip olduğu hakları genişletmek ve daha serbest hareket edebilmek için, yeni imtiyaz fermanları elde etmeye uğraşmıştır. Bunlardan ilki ve İsmail Paşa açısından en önemlisi Mısır Valiliği veraset usulünün *ekberiyetten evladiyete* çevrildiği 27 Mayıs 1866 tarihli ferman"dır. İsmail Paşa'nın, en büyük rakipleri amcası Said Halim ve kardeşi Mustafa Fazıl paşaları devre dışı bıraktığı söz konusu fermanı

“rüşvet” ile elde etmeyi başarmıştır. Bâbîâlî talebi siyasî olmaktan ziyade ekonomik kaygılarla değerlendirmiş ve Mısır'ın ödemekte olduğu vergiye otuz beş milyon zam yapılarak 75 milyon kuruşa yükseltilmesi karşılığında değişiklik yapılmasına razı olmuştur (s. 28-30). Bu değişiklikten sonra İngiltere bir kez daha İsmail Paşa'yı, Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını devam ettirmesi yönünde uyarmıştır. Yazarın isabetli bir şekilde değerlendirdiği gibi “Bâbîâlî ile bağı sürdürükçe hiçbir yabancı devlet, Mısır'a tek başına hakim olmayı göze alamayacaktır. Bu nokta İngiliz stratejisi açısından hayati bir zorunluluğu ifade eder.” (s. 31).

İsmail Paşa'nın dengesini bozan ve hayalini bir adım daha ileri götürmeye teşvik eden gelişme 1866 yılında başlayan Girit İsyanı olmuştu. Osmanlı hükümetinin bu dönemdeki zor durumunu fırsat bilen İsmail Paşa, İstanbul'a gönderdiği Nubar Paşa aracılığıyla gümrük oranlarını yükseltmek, yabancı devletlerle antlaşmalar imzalayabilmek ve kanun yapabilmek gibi birtakım yeni imtiyazlar elde etmeye çalışmıştır. Birinci bölümün geri kalan kısmı söz konusu sürecin değerlendirilmesine ayrılmıştır (s. 33-40). Burada vurgulanması gereken, İngiltere'nin Mısır'ın Osmanlı hâki-

miyetinde kalmasına yönelik politikasında, bu süreçte İstanbul Sefiri Lord Lyons'un kararsız tutumu ve bazı düşünceleri nedeniyle bir kararsızlık yaşanmışsa da bunun uzun süreli ve kalıcı olmadığıdır. Girit İsyanı'nın Fransa ve Rusya'da meydana getirdiği Osmanlı aleyhtarlığı ve kendisine yönelik desteğin İsmail Paşa'nın bağımsızlık yolunda ümitlenmesine sebep olduğu yazar tarafın yetkinlikle tespit edilmiştir (s. 35). Bölgedeki statükonun değişmesini istemeyen İngiltere, Girit isyanını Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak değerlendirmiştir. Bu süreçte, yukarıda bahsedilen yeni birtakım taleplerde bulunan İsmail Paşa, baskı kurarak taleplerini kabul ettirebilmek için Bâbîâlî'yi Girit'teki askerlerini çekmekle tehdit eder. Aynı zamanda böyle bir davranışı İngiltere'nin nasıl karşıladığını öğrenmeye çalışır (s. 37-38). O sırada Hariciye Nazırı olan Fuad Paşa, Nubar Paşa ile yaptığı görüşmeler sonunda İsmail Paşa'nın talepleri üzerine anlaşmış ve yayımlanan 8 Haziran 1867 Fermanla taleplerin yanında İsmail Paşa'ya *Hıdiv* unvanı verilmişti. Yazar, İsmail Paşa'nın böyle bir ferman elde etmesindeki başarısını, İstanbul'da

devlet adamlarına ciddi rüşvet ve hediye dağıttığı **** bir nevi geleneksel hal aldığı ifade edilen politikası yerine Girit isyanının getirdiği kaos ortamı ve İsmail Paşa'nın bunu "suiistimal etmesine" bağlayarak konuya farklı bir boyut getirmektedir (s. 40).

Kitabın ikinci bölümü *Bağımsız Bir Mısır Hayali ve Bâbîâlî* genel başlığını taşımaktadır (s. 41-96). Bu kısımda, öncelikle İsmail Paşa'nın Avrupa'nın önde gelen hanedan mensupları ve devlet adamlarını Süveyş Kanalı'nın resmi açılış törenine davet etmek için çıktığı Avrupa seyahati, konuya daha çok diplomatik bir perspektiften bakan Bâbîâlî'nin duruşu ve tepkileri dikkate alınarak, teferruatlı biçimde incelenmiştir. Sırasıyla Berlin, Paris ve Londra'ya gerçekleştirilen seyahatte İsmail Paşa'nın amacı Osmanlı Devleti karşısında bağımsız bir hüviyet kazanmak için Avrupa devletlerinin desteğini anlamaya ve mümkünse sağlamaya çalışmaktı. Bu arada Rusya'ya da gitmeyi planlayan Hıdiv İsmail, İngiltere ve Fransa'nın baskıları üzeri-

**** Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Port and Ismail Pasha's Quest for Autonomy", *Journal of the American Research Center in Egypt*, 12 (1975), s. 93-94; Atilla Çetin, "İsmail Paşa, Hıdiv", *DİA*, XXIII (2001), 118.

ne bundan vazgeçmiştir. Bu seyahatin ne anlama geldiğinin farkında olan Osmanlı Hariciyesi, Hıdiv'e uygulanan protokol kurallarından, resmi görüşmelerdeki konuşmaların içeriğine kadar her hususu hassasiyetle takip etmiştir (s. 41).

İsmail Paşa yukarıda ismi geçen üç başkentte de istediği desteği görememişti. Her defasında Osmanlı bütünlüğünün tartışmaya açılmayacağı ve padişah ile iyi geçinmesi gerektiği şeklinde cevaplarla karşılaşmıştır (s. 42). Yazar, İsmail Paşa'nın gerçekleştirdiği diplomatik temaslarda, özellikle İngiliz diplomatlar nezdinde gündeme getirdiği bir hususa önemle dikkat çekmiştir. Buna göre Hıdiv İsmail, Bâbîâlî'nin kendisini görevden uzaklaştırmaya çalıştığına dair korku ve İstanbul'da kendisine karşı birtakım entrikaların çevrildiğine yönelik endişe duymaktadır. Bu korku ve endişelerini birçok defa dile getirmiştir (s. 44-46). Yazara göre, Bâbîâlî-Mısır ilişkilerinin suhuletle seyrettiği 1868'de, İsmail Paşa'nın görevden uzaklaştırılması düşünülmüştü. "Özellikle Âlî Paşa, Hıdiv İsmail'in görevden uzaklaştırılması için Mısır'da bir karışıklık çıkarılmasını bile göze almıştı". İsmail Paşa'ya karşı Mustafa Fazıl Paşa kullanılacaktı. Âlî Paşa böyle bir projenin hayata

geçirilebilmesi için İngiltere'nin desteğini almak gerektiğine inanıyordu. Yazar, aynı tarihlerde Hıdiv İsmail'e karşı başarısız bir suikast girişimi gerçekleştirildiğine dikkat çekiyor. Âlî Paşa'nın Hıdiv İsmail'i Valilikten uzaklaştırma tasavvuru, İngiltere'nin böyle bir değişikliğe olumlu bakmaması nedeniyle gerçekleşmemiştir. Yazar söz konusu İngiliz tutumunu, "Böylece İngiltere, Osmanlı hâkimiyeti ve bütünlüğüne yönelik kıskançlığını vurgulasa da Mısır'ın, merkezi otoritenin doğrudan kontrolü altına alınmasına yönelik kuvvetli arzuyu onaylamadığını da berraklaştırmış olur" şeklinde değerlendirmiştir (s. 47). Sonuç itibariyle İsmail Paşa'nın söz konusu seyahatini Osmanlı hâkimiyetine karşı bir "başkaldırı" olarak değerlendiren yazar, bu görüşünü adı geçen Mısır ordusunu güçlendirmek için attığı adımlara işaret ederek desteklemeye çalışmaktadır (s. 48).

İkinci Bölümün "Bağımsızlığın Temel Aracı: Mısır Ordusunun İnşası" konulu alt başlığında İsmail Paşa'nın Avrupa ve Amerika'ya gemi ve modern silahlar siparişi hakkında önemli tespit ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta İsmail Paşa'nın Mısır ordusunda, Fransızlar

yerine Amerikalı subaylar istihdam etmesidir (s. 54-55). Mısır ordusundaki Osmanlı etkisini kırmak isteyen İsmail Paşa, İngiliz ve Rus gibi değişik milletten pek çok yabancı subaya da görev vermektedir. Diğer yandan Toulon ve Trieste'ye zırhlı gemi siparişi vermiştir. Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin Süveyş meselesinden dolayı çok kritik bir aşamaya geldiği bu dönemde, söz konusu askeri hazırlıklar Hıdiv'in bir savaş hazırlığı içinde olduğu şeklinde değerlendirilmiştir (s. 53).

Bu kısımda yazar XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Osmanlı Devleti düşmanlığı ortak paydasının Rusya ve Mısır'ı oldukça yakınlaştırdığı şeklinde bir tespiti de yer vermektedir (s. 54).

Bütün bunların sonunda İsmail Paşa döneminde, özellikle, ordu ve hükümet dairelerinde Türkçenin yerine Arapçanın kullanılmaya başlanması ve asker sayısının, fermana aykırı olarak yüz bine yükseltilmiş olması, bağımsız Mısır hayalinin çok önemli emareleri olarak gösterilmiştir (s. 58-59).

Dış borç antlaşması yapma isteği, Hıdiv'in 1869'da Avrupa'ya gerçekleştirdiği gezinin ikinci gündem maddesiydi. Borçlanma aynı zamanda

iki taraf arasındaki ilişkilerde “çözüm en zor ve her iki tarafın da geri adım atmakta direndiği” bir mesele olmuştur (s. 59). İsmail Paşa'nın kurmaya çalıştığı yeni ülkenin finansmanını dış borçlanma yoluyla sağlamaya dönük yaklaşımı Bâbüâlî'nin tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu tepkinin iki nedeni olduğuna dikkat çeken yazar; bunlardan birisini iflasa yol açacak şekilde aşırı borçlanma, diğerini ise borçlanma şeklinin oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Özellikle Hıdiv'in bağımsız bir ülke hükümdarı olduğunu çağrıştıran borçlanma biçimi Osmanlı hükümetini rahatsız etmektedir. 1868 yılında yapılan borçlanma ve bunun imtiyaz fermanı ile belirlenen sınırları aştığını savunan Bâbüâlî'nin ödün vermeyen tavrı bu kısımda tüm teferruatıyla ele almıştır (s. 59-80). Bu dönemdeki borçlanma, Mısır'ın İngiliz-Fransız mali kontrolüne girmesi ve İsmail Paşa'nın 1879'da azliyle sonuçlanan sürecin en önemli parçası olması bakımından üzerinde durulması gereken bir meseledir. “İsmail, göreve geldiği günden itibaren Mısır'ı aşırı borç yükü altına sokmuş ve kısa sürede Mısır'ın borcu, Osmanlı Devletinin toplam borcunun yarısını aşarak, 40 milyon Sterline ulaşmıştır.” bilgisi konunun geldiği boyutu

göstermesi bakımından atlanmamalıdır (s. 61). Buna karşılık Âlî Paşa sadareti boyunca bu konuya hassasiyetle yaklaşmış ve Hıdiv İsmail'in sınırsız biçimde borçlanabilmek için yaptığı müracaatları sürekli geri çevirmiştir. Yazar açısından özellikle 1868 tarihli borçlanma Mısır'ın sahibinin kim olduğunun tespiti açısından farklı bir yere sahiptir. Âlî Paşa'nın ısrarla üzerinde durduğu bir konu, Hıdiv İsmail'in yapacağı borçlanmaları mutlaka merkezi Hükümetin onayına sunması gerektiği idi. Geri adım atmaması durumunda İsmail Paşa'nın azledilmesinin seçenekler arasında yer aldığı ifade edilmesi karşısında, İstanbul'daki İngiliz Sefiri Elliot'un, Hıdiv yansılısı söylem ve tehdidi Âlî Paşa'nın tavrı üzerinde hiçbir değişiklik yaratmamıştır (s. 62).

Âlî Paşa'nın söz konusu kararlılığı İngiliz diplomatlar tarafından "hem padişahın hem de Babıâli'nin, Hıdiv İsmail'i cezalandırma ve bağımsızlık hayalini yok etmekten başka bir düşüncelerinin olmadığı" şeklinde yorumlanmıştı (s. 63, n. 96). Hıdiv İsmail'in 1866 ve 1867 Fermanlarıyla elde ettiği haklar sayesinde ulaştığı yarı bağımsız pozisyonun değiştirilip değiştirilemeyeceğinin bu süreçte gündeme geldiği ve uluslararası

boyutta tartışıldığı görülmektedir. Nitekim Âlî Paşa, İsmail Paşa'ya yazdığı ağır mektupta, başta borçlanma konusunun padişahın iznine tâbi olduğunu ve Mısır bütçesinin merkezi hükümetin onayına sunulması gerektiğini; silah ve gemi ithalatı ile yabancı devletlerle doğrudan diplomatik müzakerelere girişmesinin uygunsuzluğunu ortaya koyar. Fransa ve İngiltere'nin daha önce verilen imtiyaz fermanlarının içeriğinin daraltılması veya tamamen değiştirilmesi yönündeki itirazları karşısında Âlî Paşa'nın manevrası da önemlidir. Buna göre fermanlar tek taraflı metinler olup feshedilmeleri veya değiştirilmeleri mümkündür (s. 68). Yazar bu kısımda, fermanların içeriğinin yorumlanmasında Bâbîâlî ile İngiltere ve Fransa arasındaki tartışmaları tüm boyutlarıyla vermektedir. Burada bahsi geçen iki fermanın metinleri, kitabın ekine konulabilseydi, içeriklerin somutlaştırılması ve tam olarak anlaşılması bakımından yerinde bir yaklaşım olurdu.

Tartışmalar ve yorumların ortasında ne Avusturya Başbakanının sorunun toplanacak uluslararası bir konferansta ele alınması teklifi ne de İtalya Başbakanı Kont Menabrea'nın Mısır için artık bağımsızlığa kavuşma vakti geldi şeklindeki çıkışı Rusya'nın

tutumu kadar dikkat çekici değildir. Rusya, İstanbul Sefiri İgnatyef aracılığıyla, konuyu Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi kabul ederek hiçbir şekilde müdahil olmayacağını bildirir. Rusya'nın bu tavrının arkasında, 1856 Paris Antlaşması ile getirilen Karadeniz'in kapalılığı ilkesini değiştirmesini gündeme getirmeyi planlaması ve bu süreçte Osmanlı karşıtı bir tutum içinde olmayı menfaatlerine uygun bulmaması yatmaktadır. Yazara göre Rusya'nın söz konusu tutumu, konunun lehine çözümünde Osmanlı Devleti'ne önemli bir hareket serbestisi sunmuştur. Nitekim aynı nedenle İngiltere ve Fransa tutumlarını gözden geçirmek zorunda kalacaklardır (s. 78-80).

Kitabın ikinci bölümünün "Mısır'ın Sahibi Kimdir: Sultan'ın Sözü Hıdiv İsmail'e Karşı" adlı son kısmı yukarıda değinilen krizin çözüldüğü süreci incelemektedir (s. 81-96). İngiltere, Ekim 1869 itibariyle geri adım atarak, söylemini değiştirmiştir. Âli Paşa'nın ortaya attığı, padişahın 1868 borçlanması için Hıdiv İsmail'e sözlü olarak izin verdiği iddiasının bu değişimde önemli bir etkisi olmuştu. Bu iddianın diğer bir yönü meselede Padişah ile Hıdivi karşı karşıya getirmesidir. Padişahın sözünün asla tartışılmaya-

cağı ve hiçbir karşı görüşün dikkate alınamayacağı argümanı Bâbîâlî tarafından ustalıklı kullanılmıştır (s. 83). Meselenin başından beri aynı çizgide olan Fransa'nın tüm çabalarına rağmen, İngiltere tavrını değiştirmiştir. Hatta paniğe kapılan İngiliz hariciyesi sorunun hassas bir noktaya geldiği değerlendirmesini yapmıştır. Dolayısıyla iki devlet bu sefer de öncekinin aksi bir yönde fikir birliğine vararak, Hıdiv İsmail'e Bâbîâlî'nin taleplerine itiraz etmemesi ve borçlanma için padişahın onayına muhtaç olduğunu kabul etmesi gerektiğini bildirmişlerdir (s. 85). Yazar, krize dönüşen bu borç meselesinde Avrupalı devletlerin "hıdivin itibarı ile padişahın saygınlığı arasında bir tercihe zorlandıklarını ve onların gözünde Mısır'ın vazgeçilmezliği karşısında İstanbul merkezli Osmanlı Devleti'nin coğrafi bütünlüğünün konulduğu" görüşündedir (s. 88). Her ne kadar İngiltere'nin kendisi lehine tavır değiştirmesi Osmanlı hükümetinin elini güçlendirip diplomatik bir alan açtıysa da Hıdiv'in ikna edilerek itaat etmesi yazarın ifadesiyle "Fransız desteğine duyduğu güvenden mahrum edilmesine" bağlıydı. Nitekim Fransa bir süre daha Hıdiv yanlısı söylemini devam ettirmiş ve

sorunun çözümü için farklı formüller ortaya atmıştır (s. 90-92).

Kitabın Üçüncü Bölümü *Mısır Mısırlıların Olmalıdır* genel başlığı altında Mısır Hıdivinin daha önce elde ettiği hakları kısıtlayan bir içeriğe sahip 29 Kasım 1869 tarihli fermanın hazırlanması, ilanı ve İsmail Paşa tarafından kabul edilmesi konuları üzerinde durmaktadır (s. 97-141). İngiltere ve Fransa, Mısır'a yeni bir imtiyaz fermanı verilmesinin arkasında Bâbiâli'nin merkeziyetçi eğilimlerinin bulunduğunu kabul ederek, engelleyemeyeceklerini anladıkları fermanın en azından içeriğini daraltmak için harekete geçmişler ve uğraşmışlardır. İngiltere'nin, ortaya attığı, Fransa'yı da etkileyen yeni politikası "ferman en azından sınırlı tutulsun ve yalnızca borçlara dönük yeni bir düzenlemeye gidilsin" ifadesiyle formüle edilmiştir (s. 99). Yazar burada bir kez daha Bâbiâli'nin meselenin başından itibaren sergilediği tavizsiz tutumu ve bunun sonucunda Avrupa devletlerinin siyasetlerini değiştirmek zorunda kalmalarını takdirle karşılamıştır. Bundan sonra İngiltere'nin İstanbul Sefiri Eliot Mısır'da Nubar Paşa ve Hıdiv İsmail ile yaptığı görüşmelerde, onları ilan edilecek fermanı sessizce kabule ikna etmeye çabalamıştı (s.

100-101). Âli Paşa, yeni fermana dışarıdan yapılacak bir müdahaleyi önleyebilmek için, içeriğini dahi öğrenilmesini engellemiştir. Nitekim Fransa'nın bu yöndeki çabaları sonuçsuz kalacaktır. Âli Paşa'nın İngiltere'ye fermanın içeriği hakkında önceden bilgi verdiği yönünde işaretler söz konusudur. Yazar, Fransa'nın İngiltere'ye, fermanın içeriğinin açıklanması için Bâbiâli'ye birlikte baskı yapma teklifine, ikincisinin sıcak bakmamasını da bu değerlendirmeyi destekler mahiyette kullanmıştır. Burada yazarın gelişmelerin geldiği noktaya matuf değerlendirmesini aynen vermek uygun olacaktır. "Böylece İngiltere, sorunun, başında kısmen kararsız bir çizgide seyrederek Fransa ile inşa ettiği hıdiv yanlısı söylemi terk ettiği gibi Bâbiâli'nin, İsmail'i kontrol etme kararlılığını paylaştığını da berrak hale getirmektedir." (s. 104).

Tanzimat ricalinden Mustafa Reşid Paşa'nın İngiltere'ye, Âli ve Fuad paşaların ise Fransa'ya yakınlık duyduğu yönünde yerleşik kanaate atıf yapan yazar, bu noktada Osmanlı tarih yazıcılığı açısından klişeleşmiş bu yaklaşımı ciddiyetle sorgulamaktadır. Bunu yaparken de Âli Paşa'nın Süveyş Kanalı'nın açılışı için Mısır'a hareket etmek üzere olan Elliot ile

yaptığı görüşmede Fransa'ya yönelik öfke dolu söylemine işaret etmiştir. Fransa'nın olumsuz politikası nedeniyle Eflak-Boğdan'ın neredeyse bağımsız hale geldiğini ve aynı şeyi bu sefer de Mısır'a tekrarlamak istediğini ifade eden Âlî Paşa kızgınlığını, bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın bu tür tavırlarına seyirci kalmayacağını ve bu ülkeye asla hürmet etmeyeceğini, “en azından Fransa'ya boyun eğen adam ben olmayacağım” sözleriyle belirtmişti (s. 104-105). Bahsi geçen yeni ferman Server Efendi aracılığı ile Hıdiv İsmail'e ulaştırılır. İsmail Paşa'nın fermanı kabul etmesinde İngiliz sefiri Elliot'un önemli etkisi olmuştur (s. 106-107). Sonuç itibariyle Hıdiv İsmail 29 Kasım 1867 tarihli fermanı kabul ettiğini “top atışları ve ulemanın duaları eşliğinde” kamuoyuna ilan etmiştir (s. 109). İsmail Paşa fermanın getirdiği kısıtlamaların tamamını kabul etmekle, bundan sonra otuz binden fazla asker bulundurmamayı; Avrupa'ya sipariş olunan zırhlı gemileri Osmanlı Devleti'ne teslim etmeyi; Mısır bütçesini her yıl Bâbîâlî'nin onayına sunmayı; Bâbî-âlî'den izin almadan borç anlaşması yapmamayı ve yabancı devletlerle yapacağı antlaşmaları Osmanlı elçileri

vasıtasıyla gerçekleştirmeyi taahhüt ve tekeffül etmiştir.

Kitapta Osmanlı Devleti'ne kayıtsız şartsız bağlı olduğunu kabul eden İsmail Paşa'nın sonraki süreçte bağıllığını tam manasıyla ortaya koymak için gerçekleştirdiği İstanbul ziyareti “Kapının Kulu Olmak: Hıdiv İsmail'in İstanbul Ziyareti” alt başlığında ele alınmıştır (s. 112-118). Birtakım yeni kısıtlamalar ve yükümlülükler getirmekle beraber 1869 tarihli fermanın, 1866 ve 1867 tarihli fermanlarla verilen imtiyaz ve hakları ortadan kaldırmadığının söylenmesi İsmail Paşa'nın padişaha olan sadakatini tam manasıyla ortaya koymak için İstanbul'a gelmeye karar vermesinde önemli bir yere sahiptir (s. 113-114). Nitekim önce oğlu Tevfik'i göndermiş, bir ay sonra kendisi İstanbul'a gelmiştir (Temmuz 1870). Huzura kabul edilen İsmail Paşa'ya Sultan Abdülaziz, “fermanlarla belirlenen sınırları ihlal etmediği ve sadakat çizgisinden ayrılmadığı sürece Mısır'daki pozisyonunu kaybetmeyeceğini” söylemiştir. Söz konusu görüşmenin İstanbul'daki İngiliz elçisi tarafından yakından takip edildiği anlaşılıyor. Nitekim İngilizler, görüşme sırasında İsmail Paşa'nın Abdülaziz'in önünde diz çökerek özür dilediği ve pişmanlığını ifade ettiği

detayına varıncaya kadar bilgi sahibi olmuşlardır (s. 116). Ardından Bebek'teki yalısında Âlî Paşa ile görüşen Hıdiv İsmail, bu sefer de Sadrazamdan özür dilemişti. Bu ikinci görüşmede İsmail'in üzerinde durduğu bir nokta dikkat çekicidir. Hıdiv İsmail, padişah ve Bâbiâli ile yaşadığı bütün sıkıntılardan Fransızların sorumlu olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre kendisi, Mısır'daki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Fransa'nın yürüttüğü siyasete aldanmak gibi bir hataya düşmüştür. Hıdiv daha sonra Elliot ve Bouree ile yaptığı görüşmelerde de Fransa'ya karşı benzer suçlamaları tekrar etmiştir (s. 116-117). Yazara göre İsmail Paşa'nın bu tavrı İstanbul'daki işlerini kolaylaştırmıştır. 31 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılmasıyla sonra eren ziyaret İsmail açısından oldukça verimli geçmiş ve daha önce yaşanan gelişmeler sonucunda oluşan kriz havasını önemli ölçüde telafi etmiştir.

Her ne kadar 1869 Fermanı'nı kabul edip itaat etmiş görünse de İsmail Paşa'nın özellikle askerî ve adli sahadaki sonraki bazı faaliyetleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtulma hayalinin devam ettiğine delil gösterilmiştir (s. 118). Nitekim üçüncü bölümde, "Başa Dönüş: Tükenmeyen Bağımsızlık İdeali" ve "Bağımsız

Mısır İçin Yeni Bir Başlık: Usûl-i Mehâkim Nizamnâmesi" kısımlarıyla söz konusu faaliyetler ele alınmıştır (s. 119-141). Daha önce bahsedildiği gibi, Avrupa ve Amerika'dan kurmakta olduğu ordu için satın aldığı silahları 1869 Fermanı uyarınca Bâbiâli'ye teslim etmek zorunda kalan İsmail Paşa bunların yerine yeni silahlar satın almak için gerekli girişimlerde bulunmuştur. Anılan tarihlerde, Avrupa siyasetinden bilinçli bir şekilde uzak durmaya çalışan Amerika Birleşik Devletleri farklı bir yönüyle ön plana çıkmıştı. Özellikle silah teknolojisinde önemli bir ilerleme kaydeden ve bu alandaki üstünlüğünü başta İngiltere olmak üzere dönemin diğer büyük devletlerine kabul ettiren Amerika, söz konusu sanayisi için yeni pazarlar aramaktaydı. Bu pazarlardan birisi Mısır olmuştur. Nitekim İsmail Paşa, Bâbiâli'ye teslim etmek zorunda kaldığı iki yüz bin civarındaki iğneli tüfeğin yerini Amerika'ya sipariş verdiği Remington tüfekleriyle doldurmaya karar verir. Bu siparişler için gerekli parayı da 1869 yazında gerçekleştirdiği Fransa seyahatinde banker d'Escompte'dan gerçekleştirdiği borçlanma anlaşmasıyla temin etmiştir (s. 120-121). Mısır ile Yunanistan arasındaki askeri bir

yakınlaşmayı ima eden zorlama yorum bir kenara bırakılacak olursa (s. 121-122) yazar, Mısır'ın Amerikan Remington firması ile yaptığı silah ticaretini etraflıca ele almış ve Osmanlı Devleti'nin bu ilişki karşısındaki endişelerine değinmiştir. Gelişmelerden anlaşılmaktadır ki sadece Âlî Paşa değil İngiliz hariciyesi de İsmail Paşa'nın gizli bir şekilde yürüttüğü silah ithalatını yakından takip etmektedir (s. 122-123, 125). Silah ithalatı dışında, Mısır sahil şeridindeki istihkâmların aynı dönemde elden geçirilmesi "yeni fermanın varlığına rağmen İsmail'in bağımsızlık hayalini terk etmediğini gözler önüne serer." (s. 124). Yazar bu kısmın devamında Yemen'deki isyana karşı olan tutumu, Rusya ile yakınlaştığına yönelik söylentiler ve Londra'da gerçekleştirmeye çalıştığı borçlanma gibi örnekler etrafında İsmail Paşa'nın aslında eski tavrını devam ettirdiğini ispatlamaya çalışmıştır (s. 125-129).

Üçüncü bölümün son kısmında İsmail Paşa'nın Osmanlı hâkimiyetini biraz daha zayıflatmaya yönelik olarak Mısır'da gerçekleştirmek istediği mahkeme reformu projesi etrafındaki tartışmalar ele alınmıştır. Söz konusu proje yabancı hâkimlerin de üye olacağı karma mahkemeler kurulması

ve yabancılar ile Osmanlılar arasındaki davaların söz konusu mahkemelerde ele alınmasını içermektedir (s. 131). Osmanlı hükümeti bu yöndeki taleplere karşı çıkmıştır. Yaptığı bir değerlendirmede Âlî Paşa, konuyu bir kez daha Mısır'ın Osmanlı Devleti içindeki idari konumu noktasında ele alarak, taraflar arasındaki ilişkilerin karşılıklı olmaktan ziyade tek yönlü olduğuna dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Hıdiv İsmail'in öne sürdüğü gibi Eflak-Boğdan örneğinden hareket ederek Mısır'a da benzer bir statü verilmesi söz konusu olamazdı (s. 132). Ortaya koyduğu güçlü argüman ve itirazları neticesinde Âlî Paşa'nın sağlığında kabul ettirilemeyen hukuk reformu projesi, adı geçen ölümünden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilerek (Temmuz 1872), kurulan mahkemeler 1876'da faaliyete başlamışlardır (s. 141, n. 161).

Dr. Pınar'ın çalışmasının dördüncü ve son bölümü "İmalı Adımlar: Bağımsızlık Hayalinin Sembolik Anlatımları" başlığını taşımaktadır (s. 142-159). Başlıktan da anlaşıldığı üzere burada İsmail Paşa döneminde yapılan ve Mısır'ın bağımsızlık hedefine *sembolik* olarak işaret eden birtakım davranış örnekleri ve Osmanlı Devleti'nin bu gibi durumlar

karşısında aldığı tedbirler üzerinde durulmaktadır. Bunlardan ilki, kitabın daha önceki bölümlerinde de işaret edilen, Süveyş Kanalı'nın açılışına davet etmek üzere Avrupa'ya yapılan gezi sırasında İsmail Paşa'nın ilgili ülkelerin liderleriyle doğrudan görüşmeler yapmış olmasıdır. Bir bağımsızlık iması olan bu davranış Bâbüâli tarafından da tepkiyle karşılanmış ve Âli Paşa'nın meşhur mektubunda yer bulmuştu. Hıdiv'in İtalya, Fransa, Londra'ya yaptığı seyahat sırasında bu ülkelerdeki Osmanlı elçilerinin protokol kurallarına uyararak farklı bir muamele olmaması için gösterdikleri diplomatik çabalar değerlendirilmiştir (s. 142-148). İsmail Paşa'nın *Mısır Saltanat Postası* adlı yeni bir posta teşkilatı kurarak dış ülkelerle olan yazışmalarını bu teşkilat vasıtasıyla gerçekleştirmesi; özel olarak sipariş ettiği heykellerde Akka Muharasası ve Konya Muharebesi gibi Mısır açısından anlamlı iki olayı tasvir ettirmesi bu manada üzerinde durulan diğer örneklerdir (s. 149-152). Yazar, benzer anlatımlarla verilen karşılıklar-

dan biri olarak Bâbüâli'nin, Mısır Hıdivi'nin en önemli rakiplerinden olan Mustafa Fazıl Paşa'yı Maliye Nazırı olarak görevlendirmesinin sadece Avrupa'daki Yeni Osmanlılara verilen bir mesaj olarak değil aynı zamanda Hıdiv İsmail'e yapılan bir gönderme olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Aynı şekilde Sadrazam Âli Paşa'nın da Mustafa Fazıl Paşa ile çeşitli vesilelerle yakın ilişkiler kurmasının İsmail Paşa'ya verilen birer mesaj olduğuna dikkat çekilmiştir (s. 156-157).

Sonuç itibarıyla Dr. Hayrettin Pınar *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları. Bâbüâli ve Hıdiv İsmail* adlı eserde, İsmail Paşa'nın bağımsız bir Mısır elde edebilmek için Bâbüâli ile diplomatik ve siyasî düzlemde giriştiği mücadelenin en yoğun dönemini arşiv belgeleri ve mevcut kaynaklar ışığında güzel bir şekilde değerlendirerek ortaya koyduğu sonuçları ilim âleminin istifadesine sunmaktadır.

Metin ÜNVER*

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı; munver@istanbul.edu.tr.